

## Artikel ten behoeve van het proponentsexamen remonstrants seminarium, Mignon van Bokhoven

### Liturgie in kwetsbare tijden

#### Inleiding

In deze tijd van ontwrichting van het dagelijks leven door de coronapandemie is ook de kalme regelmaat en structuur van de kerkdiensten onderbroken. Vaste liturgische bijeenkomsten zijn stop gezet. Voor velen viel er door de sluiting van de kerken een leegte. Tegelijkertijd ontstond vanuit creatief enthousiasme een breed aanbod aan alternatieven; inmiddels zijn er livestreams, YouTube-films, podcasts, Zoomvieringen, nieuwsbrieven en thuisliturgieën. Met de opkomst van dit kleurrijke palet aan liturgische uitingen is er ook hernieuwde belangstelling voor wat liturgie is of zou kunnen zijn. De ontregeling stelt de vraag aan voorgangers, pastors en predikanten, en ook aan de gemeenten en parochies: wat willen we met onze vieringen? Wat is belangrijk in de dienst? Welke rol kunnen liturgische samenkomsten spelen in een tijd van onrust en verwarring, een maatschappij waarin verdriet is, verlies, eenzaamheid, en waar ook tegenstrijdigheid is en ongemak, rellen zelfs? Voor het onderwerp van dit artikel 'liturgie in kwetsbare tijden' vond ik de inspiratie in het werk van Christa Anbeek, hoogleraar remonstrantse theologie. Anbeek gaat in haar theologisch denken uit van kwetsbaarheid van het bestaan: iedereen krijgt vroeg of laat te maken met ervaringen die inbreken in het vertrouwde en vanzelfsprekende leven (2013, 47; 2018, 31). Ziekte, overlijden, ongeluk, ontslag zetten dat wat voorheen gewoon was, op de kop. Anbeek neemt deze algemeen menselijke ervaringen van fragiliteit als een (nieuw) fundament voor de theologie en stelt een 'theologie van kwetsbaar leven' voor (2013, 47). Voor mijn masterscriptie *Spiritual Care* aan de VU in Amsterdam ging ik op zoek naar hoe een liturgie eruit zou kunnen zien uitgaande van hetzelfde fundament: de gedeelde ervaring van kwetsbaarheid van de mens (2020, 11). Enige gedachten uit dit onderzoek zal ik hier delen en daarbij verkennen wat een 'liturgie van kwetsbaar leven' zou kunnen betekenen in tijden van ontregeling en verwarring. Vervolgens stel ik voor om de praxis van de liturgie te plaatsen binnen de systematische theologie met behulp van de liturgische theologie. De liturgische theologie beschouwt de liturgie als bron van theologie: de vierende gemeenschap, de gebaren, de muziek, de geuren, de concrete ervaringen worden tot vindplaats van systematische theologie. Bidden en zingen gaan vooraf aan het geloven: het adagium *lex orandi, lex credendi* klinkt in de liturgische theologie: hoe we bidden bepaalt hoe we geloven, hoe we bidden bepaalt hoe we leven (Geldhof 2010, 165).

Dit artikel bestaat uit vier stappen. Ten eerste zal ik aan de hand van het werk van Christa Anbeek en anderen dieper ingaan op de kenmerken van ervaringen van kwetsbaarheid en mogelijkheden voor

transformatie (1). Vervolgens zal ik een voorstel doen voor een mogelijke ordening van een ervaringsgerichte liturgie (2). Als derde verken ik het werk van twee liturgisch theologen, de Australische Graham Hughes en de Amerikaan Nelson Cowan (3). In mijn conclusies betrek ik de bovengenoemde drie aspecten, ontregelende ervaringen, liturgie en liturgische theologie op elkaar en reflecteer ik op de mogelijkheden voor deze verwarrende coronaperiode en doe tevens aanbevelingen voor vervolgonderzoek (4).

### Ervaringen van kwetsbaarheid en mogelijkheden voor transformatie

Als student aan het remonstrants seminarium ben ik geïnspireerd door het werk van hoogleraar remonstrantse theologie Christa Anbeek. Anbeek gaat steeds uit van de kwetsbaarheid van het leven: ieder mens wordt vroeg of laat geraakt door inbreuken in het bestaan die de grond onder de voeten weg slaan en het leven op zijn kop zetten (2013, 47). Deze inbreuken gaan vaak over verlieservaringen, zoals verlies van gezondheid, van werk, verlies van dierbaren door overlijden. In deze paragraaf beschrijf ik de karakteristieken van deze ontregelende ervaringen.

'Contrastervaringen of grenservaringen', zoals Anbeek ze noemt, brengen je in een situatie van onrust en verwarring, ze ontregelen het voorheen vanzelfsprekende (2018, 13). Het vertrouwde ritme van het bestaan wordt onderbroken, en de uitweg uit de onzekerheid is ongewis. Je betreedt als het ware een onbekend land. In deze nieuwe ruimte ligt de mogelijkheid, maar ook de noodzaak van verandering. In de ontregeling ontmoet je nieuwe mensen, ontstaan gesprekken over nieuwe zin, over verzoening, over heling. De openheid kan leiden tot inzichten en ontdekkingen over wat van waarde is voor jou. Juist in de ontregeling van het leven, stelt Anbeek, in de diepte van het bestaan, ligt de mogelijkheid om te (her)ontdekken wat van existentiële waarde is, wat van ultiem belang is in jouw leven (2018, 184). Deze heroriëntatie is ook nodig om het leven weer op te kunnen pakken. Contrastervaringen treffen vaak je gehele menszijn: fysiek, emotioneel en spiritueel. Het lichamenlijk bestaan maakt kwetsbaar: ziektes en ongelukken confronteren ons met de fragiliteit van het leven. Ziektes van jezelf en van de mensen om je heen breken en bevragen de zekerheid van het bestaan. Tegelijkertijd uit ontregeling zich via het lichaam: verdriet, boosheid en onrust kunnen leiden tot lichamelijke pijn en tot verstoring van vitale processen.

Samenvattend kunnen we zeggen dat contrastervaringen veel van wat vertrouwd is ontregelen, op alle facetten van het bestaan. Contrastervaringen nodigen uit of dwingen zelfs tot heroriëntatie om het leven weer opnieuw op te pakken. Het doormaken van contrastervaringen kan een nieuw zicht geven op wat waardevol en zinvol is voor het leven.

## Liminaliteit en de weg uit de chaos

Contrastervaringen leiden je een onbekend land in, een grensgebied waar je de weg niet kent. Zo'n overgangsgebied of grensgebied wordt ook wel aangeduid met de term 'liminaliteit' (*limen* betekent grens). Vanuit de sociologie constateert de Hongaarse hoogleraar Szokolczai, net als Anbeek, dat iedereen vroeg of laat te maken krijgt met ervaringen die het leven ontregelen en op zijn kop zetten (2009, 147). Ook een maatschappij als geheel kan getroffen worden door onverwachte inbreuken die de stabiliteit van de samenleving in gevaar brengen. Szokolczai noemt ziektes, oorlogen en economische crises waardoor landen hard getroffen kunnen worden (2009, 158). De huidige pandemie laat zien hoe de wereld ontregeld is door een virus. Gebeurtenissen die inbreken in de bestaanszekerheid gaan vaak gepaard met een veelheid aan ongerichte emoties en dragen, zoals Szokolczai aangeeft, het gevaar in zich dat ze chaos en onrust veroorzaken (2009, 148). Szokolczai zoekt een uitweg uit deze ongerichtheid en veelomvattendheid van ervaringen omdat ze het risico in zich hebben om de stabiliteit van mensen en samenlevingen duurzaam te ontwrichten. Szokolczai tracht de subjectiviteit van contrastervaringen te boven te komen door ze te herleiden tot een herkenbare essentiële structuur. Een (grens)ervaring, zo stelt Szokolczai voor, heeft dezelfde ordening als een *rite de passage*, een zogenoemd overgangsritueel (2009, 142). Een *rite de passage* is een begrip uit het werkveld van de culturele antropologie, afkomstig van antropoloog Arnold van Gennep (1960/1908, 191). Het begrip is later door Victor Turner opgepakt en verder uitgewerkt. Rites de passage worden in veel culturen uitgevoerd bij overgangsmomenten in het leven, hetzij van individuen, hetzij van gemeenschappen. De kenmerkende structuur van een overgangsritueel heeft drie fasen: ten eerste de fase van de afscheiding van het normale vertrouwde. Het oude wordt achtergelaten en er wordt een nieuw onbekend gebied betreden. Wanneer de deelnemer de drempel overgaat, komt deze in een onbestemd en open gebied. Dit noemt Turner, in navolging van Van Gennep, de tweede fase, de liminale fase. Hier maakt de deelnemer met rituelen, woorden en muziek, en vaak met hulp van begeleiders, een transformatie door. In de derde fase wordt dat wat beleefd en doorgemaakt is in een nieuw perspectief geplaatst en de gemeenschap neemt de deelnemer in diens nieuwe hoedanigheid op (Turner 1974). Met hulp van deze theorie, zegt Szokolczai, krijgen we handvatten aangereikt om veilig met de onzekerheid en verwarring van grenservaringen om te gaan. Gestileerde overgangsrituelen zijn behulpzaam om de chaos te structureren en de onzekerheid te verdragen. Er kunnen namelijk ook dingen misgaan in de liminale fase. De open ruimte kan een bron zijn van creativiteit en nieuwe perspectieven, maar kan ook leiden tot een toestand waarin onrust en verwarring de overhand krijgen (Szokolczai 2009, 166). Vanuit dit perspectief op de rol van overgangsrituelen in tijden van ontregeling wil ik een voorstel doen om te onderzoeken of liturgie als een *rite de passage*, als een overgangsritueel verstaan kan worden? In een dergelijke zienswijze kan liturgie behulpzaam zijn bij de omgang met de ontregeling van het

leven, kan het de chaos overkomen, en zicht bieden op nieuwe betekenissen in verwarrende omstandigheden.

### Liturgie en rite de passage

Hoe kunnen we een liturgische bijeenkomst verstaan als een *rite de passage*, als een overgangsritueel met de drie kenmerkende fasen? Om deze vraag te verkennen zal ik drie voorbeelden beschrijven, één van een traditionele kerkdienst waarin de woorden van de liederen, van de gebeden en de lezingen de verschillende fasen van een rite de passage markeren. Vervolgens laat ik een bijeenkomst zien waarbij de drie fasen ook ruimtelijk en fysiek worden ervaren. Deze twee voorbeelden zijn uit de periode vóór corona, de beide bijeenkomsten bezocht ik als veldwerk voor mijn masterscriptie (2020, 15). Als laatste beschouw ik een ritueel dat uitgevoerd is midden in de coronatijd, een bijeenkomst die ik niet fysiek bezocht maar volgde op televisie. In alle drie de bijeenkomsten wordt het thema contrastervaringen geadresseerd.

#### *Remonstrantse kerkdienst Alkmaar*

Het eerste voorbeeld betreft een viering van de remonstrantse gemeente in Alkmaar van februari 2019 met het thema 'Grenservaringen... ontdekken wie je bent?? ontdekken wat er toe doet??'. De eerste fase van een rite de passage bestaat uit het achterlaten van het vertrouwde bestaan en het betreden van een nieuwe ruimte. In Alkmaar, een schuilkerk, loop je letterlijk door een lange smalle gang van de straat naar de kerkrimte. Bij aanvang van de dienst articuleren openingslied en bemoediging de overgang van buiten naar binnen, van huis naar kerk. Gezongen wordt het lied "De vreugde voert ons naar dit huis" als markering dat bewust een ruimte wordt binnengegaan die anders is dan thuis. Vervolgens klinkt psalm 137 als inleiding naar de tweede fase van een rite de passage, het overgaan van een drempel. De psalm beschrijft letterlijk een grensgebied, de oever van een rivier, de grens tussen water en land: 'Aan de stroom van Babel – verwarring – daar zaten wij. En als wij dan dachten aan thuis ... huilden wij.' Ook de tweede lezing speelt zich in een grensgebied af: aan de rivier de Jabbok waar Jakob in wanhoop zich voorbereidt om het water over te steken. In de overweging zet de voorganger de concrete levenservaringen van mensen in het licht van deze Bijbelverhalen. De voorganger vertelt vanuit haar pastorale ervaringen als geestelijk verzorgster dat verhalen en rituelen helpen om bij ervaringen die het leven ontregelen nieuwe waarden op het spoor te komen. Na de overweging wordt in de gebeden de kwetsbaarheid van het bestaan voorgelegd aan een vermoede Ander. De derde fase van een rite de passage is de terugkeer naar het dagelijks bestaan met medeneming van dat wat er gebeurde, wat er transformeerde in de liminale fase. De kerkgangers zingen tot slot: 'We moeten gaan, aan 't lied van bevrijding voegden we weer een eigen refrein.' Uit deze woorden spreekt de hoop of de verwachting dat er bij de mensen in de kerk iets aangeraakt is, dat er misschien iets veranderd is. Dat is in ieder geval niet bij iedereen gebeurd.

Achteraf vertelt een kerkganger: 'Het was een mooie dienst, maar het is ook wat afstandelijk, je bent meer toehoorder, je bent er zelf eigenlijk niet bij betrokken.'

#### *Zinnig Eten Amsterdam*

Deze laatste opmerking van de bezoeker zal een deelnemer aan de bijeenkomst van Zinnig Eten die ik als tweede voorbeeld zal bespreken niet snel maken. Bij Zinnig Eten doen de deelnemers volop mee in het geheel van samen eten, beweging, muziek, lopen, schrijven en uitwisseling in tafelgesprekken. Het zijn dynamische bijeenkomsten vol creativiteit en contact. In strikte zin is dit geen liturgische bijeenkomst maar wel een bijeenkomst van een vernieuwingsplek van de Protestantse gemeente Amsterdam, in kerkgebouw De Ark. Grenservaringen of contrastervaringen zijn niet altijd *verlieservaringen*: op de avond van Zinnig Eten zijn de deelnemers bij elkaar rondom het thema 'schuld en verraad.' Ook deze emoties kunnen je tot verwarring brengen en je bestaan raken. Hoe kunnen we in de bijeenkomst van Zinnig Eten de verschillende fasen van een rite de passage herkennen, de fasen van achterlaten van het vertrouwde, opengaan voor het nieuwe, en integratie van het nieuwe? Hier wordt gebruik gemaakt van de verschillende ruimtes van het gebouw. Het eten vindt plaats dicht bij de keuken, aan tafels waar ook de gesprekken plaats vinden. Voor de overige activiteiten verplaatsen de deelnemers zich steeds naar andere ruimtes. Met creatieve oefeningen worden de zintuigen geprikkeld en wordt het thema tot in het fysieke uitgewerkt. Het bittere van het verraad wordt als bittere chocola geproefd op de tong. De eenzaamheid van schuld wordt op een creatieve manier voelbaar gemaakt doordat de deelnemers uit de eetzaal naar de grote lege kerkzaal geleid worden en de uitnodiging krijgen om ergens alleen, in stilte, te gaan zitten. Na enige tijd worden de deelnemers onder zacht gezang één voor één, zonder woorden, weer in een kring geleid: je wordt weer opgenomen in het geheel. Zo maakt een ritueel, een performance, lijfelijk voelbaar hoe het is om het in eenzaamheid met je schuldgevoel uit te houden en vervolgens hoe je naar verzoening geleid kan worden. Overigens is Zinnig Eten altijd speels, nooit zwaar: na dit verbindend ritueel gaan de deelnemers terug naar de eetruimte waar een goddelijk lekker chocoladedessert met slagroom klaar staat. Het is in de laatste week van de vastentijd.

#### *Nationale Nieuwjaarszegen*

Het derde voorbeeld is de televisie-uitzending van de Nationale Nieuwjaarszegen (EO, 3 januari 2021). In het programma klinkt het persoonlijke verhaal van theoloog des Vaderlands ds. Almatine Leene. Leene vertelt over hoe zij en haar gezin tijdens een uitstapje naar de bergen strandden bij een snelstromende rivier, door overvloedige regen was de weg overstroomd. Deze gebeurtenis is een beeld voor de grote verhuizing die het gezin gaat maken van Zuid-Afrika naar Nederland: een spannende stap voor alle gezinsleden. Leene legt de verbinding tussen haar eigen verhaal en het

verhaal van Jakob die aan de rivier de Jabbok staat, hetzelfde verhaal als hierboven in het voorbeeld van de kerkdienst werd genoemd. Beiden, Leene en Jakob, staan voor een grote stap in het leven. Het overgangsmoment roept vragen op en twijfel of deze stap goed uit zal pakken: moet ik het wel doen, of niet, en hoe dan? In de uitzending verbeelden dansers de verwarring en het niet weten van de grensgangers. Portretten, geschilderd op metershoge doeken, hangen in de kerkruinte. De doorzichtige voiles bewegen mee met de dansers en roepen een beeld op van openheid en kwetsbaarheid. De uitzending besluit met een zegenend gebaar van Leene, de handen hoog en geopend naar de kijkers. De jaarwisseling van 2020 naar 2021 benoemt Leene als een overgangsmoment waarbij de Nationale Nieuwjaarszegen een bemoedigend gebaar wil zijn. Het nieuwe jaar zal niet gemakkelijk zijn en we hebben het leven niet in de hand, zo vertelt Leene, maar met de zegen wil zij de mensen kracht geven en het goede toewensen. Dit nationale zegengebaar in een tijd van collectieve ontregeling zou je kunnen zien als een illustratie van wat de socioloog Szokolczai voor ogen heeft met betekenisvolle rituelen in overgangssituaties.

Uit deze drie voorbeelden komt naar voren dat liturgische bijeenkomsten eenzelfde grondstructuur laten zien als een *rite de passage*. Contrastervaringen vormen het uitgangspunt voor de bijeenkomsten waarbij de ontregeling wordt gearticuleerd met woorden, met creativiteit of het vertellen van een gebeurtenis uit het persoonlijk leven. Op het moment dat door de grenservaring een onbekend en open gebied betreden wordt, brengt de gang door de liturgie een uitweg uit de verwarring. In de kerkdienst klinkt door de verhalen uit de Bijbel een nieuw perspectief. Bij Zinnig Noord wordt voor de eenzaamheid van de ervaring van schuld en verraad uitzicht op heling geschetst door het gebaar van verzoening, het opgenomen worden in de kring. In de Nationale Nieuwjaarszegen spreekt ds. Leene woorden van troost en bemoediging. Liturgie biedt op deze wijze een bedding voor de ontregeling van grenservaringen: gestileerd ontstaat een uitweg uit de chaos. Dit is een hoopvol perspectief en met die constatering zou ik het artikel kunnen afronden. Ik zou daarmee echter onvoldoende recht doen aan de theologische betekenis van liturgie. In concrete levenservaringen, in ervaringen waarbij de grens van wat uit te houden is genaderd wordt, breekt vaak iets open. Ook in de liturgie kan een moment van openheid ontstaan dat theologisch gearticuleerd kan worden. Theoloog Graham Hughes duidt dit openbreken aan als werkelijk liturgische theologie.

### Liturgische theologie

De liturgie heeft in de wetenschap van de theologie twee locaties, ten eerste wordt de liturgie beschouwd als *handelingspraktijk* van de theologie. In die opvatting stelt de theologie de norm voor het liturgisch handelen. Een tweede benadering zien we in de 'liturgische theologie.' De liturgische theologie neemt de praxis van de liturgie als *bron* en *vindplaats* voor de theologie (Geldhof 2010,

155). Een van de grondleggers van de liturgische theologie in de 20<sup>e</sup> eeuw is de orthodoxe theoloog Alexander Schmemmann (1921-1983), wiens werk werd voortgezet door de benedictijnse monnik Aidan Kavanagh (1929-2006) en de rooms-katholieke theoloog David W. Fagerberg (\*1952). Het uitgangspunt voor deze liturgisch theologen is de liturgische praxis: de liturgie, de samenkomst van gelovigen is de eerste norm voor de theologie. Zij stellen dat niet de leer de liturgische handeling voorschrijft, maar dat theologie voortkomt uit de liturgische praktijk (Schmemmann 2003/1966, Kavanagh 1992/1984, Fagerberg 1992). Liturgie is veelomvattend: het zijn de woorden, de muziek, de zintuiglijke ervaringen, de kleuren, de geuren, de aankleding, de sfeer, de ruimte, de geluiden, de gebaren. In het licht van een ervaringsgerichte liturgie wil ik hier iets van het werk van twee liturgisch theologen presenteren, Graham Hughes (1937-2015) en Nelson Cowan (\*1989). Beiden zoeken naar een liturgische theologie in een postmoderne tijd. Hughes verkent de intuïtie dat een werkelijk liturgische theologie begint bij de concrete levenservaringen van mensen (2003, 258). Met name gaat Hughes in op openbrekende ervaringen. Daar waar iets openbreekt in het leven is er een mogelijkheid voor theologie. Door ervaringen die je leiden naar de grens van wat nog draagbaar is, breekt er iets open in je bestaan. In de diepste gebrokenheid van het bestaan worden mensen geconfronteerd met gevoelens van ontzetting, van verwondering, vrees en chaos. De openheid nodigt uit tot ontmoeting met de ander of met de Ander. Hughes zegt: de Ander is zelf ook grensgebied, grens van het kenbare (2003, 283). Liturgische theologie ontstaat wanneer dat wat van ultieme waarde oprijst in een grenservaring in theologische termen wordt gedeut (2003, 258). Heel recent (2019) doet de Amerikaanse theoloog Nelson Cowan een voorstel voor een methode van liturgische theologie die hij '*Liturgical Biography*' noemt. Het uitgangspunt van Cowan is theologie te bedrijven aan de hand van concrete ervaringen van mensen die een liturgische bijeenkomst bezoeken (2019, 11). Hiermee treedt Cowan in de voetsporen van de hierboven genoemde Kavanagh die een theoretische kerkbezoekster 'mrs. Murphy' ten tonele voert. In de opvattingen van Kavanagh is deze mrs. Murphy de eerste theoloog (1992/1984). Elke reflectie op het handelen van mrs. Murphy is volgens Kavanagh slechts secundaire theologie. Cowan presenteert geen fictieve mrs. Murphy, maar gaat concreet met twee bezoekers van een kerkdienst in gesprek. De bezoekers houden dagboeken bij van hun ervaringen, belevenissen, gedachten en emoties die zij opdoen bij kerkdiensten van de evangelische Hillsong Church in New York City. De theologie die voortkomt uit de gesprekken tussen de kerkgangers en Nelson Cowan is een beschrijvende en zoekende theologie (2019, 17). Daarmee sluit deze benadering aan bij de methode van theologie die Anbeek voorstelt (2013, 174). Namelijk een theologie die haar fundament heeft in de concrete levenservaringen van mensen, een theologie als ontmoeting tussen ervaring en traditie. Door de liturgische theologie in het denken over liturgie te betrekken, ontstijgt de liturgie de eenzijdige benadering van de praxis en

betreedt daarmee het gebied van de systematische theologie. Verder onderzoek kan gedaan worden door de liturgische bijeenkomsten secundaire theologie.

## Conclusies

De gedeelde conditie van mensen is die van kwetsbaarheid: ieder krijgt vroeg of laat in het leven te maken met ontregelende ervaringen, ervaringen die de vertrouwde grond onder de voeten wegslaan. Grenservaringen markeren het leven, ze vormen overgangsmomenten en worden vaak beschreven als ervaringen die een breuk slaan, mensen spreken van een leven vóór en een leven na de gebeurtenis. In dit artikel hebben we verkend hoe grenservaringen mensen én samenlevingen tot de rand van wat nog te verdragen is kunnen brengen. Grenservaringen breken in in het vertrouwde bestaan en raken aan verschillende facetten van het leven, zowel de fysieke, emotionele als spirituele facetten. Verwarring en ontwrichting liggen op de loer, maar, zo beweert socioloog Szcakolskai, deze kan te boven gekomen worden door de ontregeling te structureren als een rite de passage. Liturgie als rite de passage kan in het leven van mensen een bedding vormen waar steeds op gestructureerde wijze een uitweg wordt gevonden uit de verwarring van het leven, waar nieuwe perspectieven zich tonen, waar heling en verzoening een plaats kunnen krijgen. Ik wil deze opvatting over liturgie niet alleen als een antropologisch of sociologisch antwoord op de chaos van ontregelende ervaringen beschouwen, maar vooral opmerken dat deze benadering van liturgie met behulp van de liturgische theologie kan leiden tot een nieuw perspectief op theologie.

De huidige coronapandemie zou je als een wereldwijde ervaring van kwetsbaarheid kunnen zien. Het is een grenservaring waarin veel van het vertrouwde is weggevallen, het is als een collectieve situatie van liminaliteit. Wellicht geeft het perspectief van de rite de passage een verdieping aan het denken over liturgie en de rol die liturgie kan spelen in deze tijd. De liturgie fungeert als een veilige ruimte waarin verhalen van kwetsbaarheid verteld mogen worden, waar perspectief is op heling en verzoening. Ook als de coronaperiode voorbij is en mensen weer fysiek naar de kerk kunnen, zal er tijd en plaats gemaakt moeten worden voor het delen van de gebrokenheid van het bestaan, en voor hoe vanuit de gebrokenheid nieuw perspectief zich opent. Het delen van deze gebrokenheid en de nieuwe perspectieven die zich openen kunnen een belangrijke voedingsbodem worden voor een vernieuwde theologie.



Literatuurtip:

Het *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* besteedt in het laatste nummer vol. 36 (2020) aandacht aan liturgie en eucharistie in lockdown, met de focus op het sacrament van de eucharistie in onlinevieringen, en het tijdschrift bevat een artikel van Thomas Quartier OSB, Liturgische Rheologie als Praxisreflexion. Qualitative Forschung unter Benediktineroblatten.

Literatuurlijst:

Anbeek, C.W. (2013). *Aan de heidenen overgeleverd: Hoe de theologie de 21ste eeuw kan overleven*. Utrecht: Ten Have.

Anbeek, C.W. (2018). *Voor Joseph en zijn broer: Van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*. Utrecht: Ten Have.

Cowan, N. (2019). *Liturgical Biography as Liturgical Theology: Co-constructing Theology at Hillsong Church, New York City*. (Doctoral dissertation, Boston University, School of Theology, Boston, U.S.). Retrieved from <https://hdl.handle.net/2144/37082>

EO. (2021, 3 januari). *Nationale Nieuwjaarszegen*. [https://www.npostart.nl/nationale-nieuwjaarszegen/03-01-2021/VPWON\\_1328060](https://www.npostart.nl/nationale-nieuwjaarszegen/03-01-2021/VPWON_1328060)

Fagerberg, D.W. (1992). *What is Liturgical Theology: A Study in Methodology*. Chicago: Liturgical Press.

Geldhof, J. (2010). Liturgy as Theological Norm: Getting Acquainted with 'Liturgical Theology'. *Neue Zeitschrift Für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* (52)2, 155-176. DOI 10.15/NZST.2010.010

Hughes, G. (2003). *Worship as Meaning: A Liturgical Theology for Late Modernity*. Cambridge: University Press.

Kavanagh, A. (1992). *On Liturgical Theology*. Collegeville, MI: Liturgical Press. (Original work published 1984)

Schmemmann, A. (2003). *Introduction to Liturgical Theology*. Crestwood: St Vladimir's Seminary Press. (Original work published 1966)

Szokolczai, A. (2009). Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events. *International Political Anthropology* (2)1, 141-172.

Turner, V. (1974). Liminal to Liminoid, in Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbolology. *Rice University Studies*, 60(3), 53-92.

Van Bokhoven, M.A. (2020). *Liturgie van kwetsbaar leven: Een verkennende studie naar de contouren van een liturgie van kwetsbaar leven in het licht van de samenhang tussen grenservaringen, liturgie en theologie*. [Ongepubliceerde masterscriptie]. VU Amsterdam. [https://www.ubvu.vu.nl/pub/fulltext/scripties/10\\_2563259\\_0.pdf](https://www.ubvu.vu.nl/pub/fulltext/scripties/10_2563259_0.pdf)

Van Gennep, A. (1960). *The rites of passage*. Chicago: University Press. (Original work published 1908)

Auteursinformatie:

M.A. (Mignon) van Bokhoven, MA. (\*1963). Ik studeer binnenkort af aan het remonstrants seminarium en ben werkzaam als geestelijk verzorger bij BrabantZorg en als predikant bij geloofsgemeenschap Vrijzinnig Renkum.

Contact: [m.a.vanbokhoven@hotmail.com](mailto:m.a.vanbokhoven@hotmail.com) | Meester van Ekartstraat 13, 5237 KJ 's-Hertogenbosch